

ADAPTATION OF CHILDREN AND YOUNG PEOPLE DISPLACED FROM ARTSAKH IN THE EDUCATIONAL SYSTEM OF ARMENIA

Galstyan Marina

Researcher, PhD student, Applied Sociology Department, Faculty of Sociology, Yerevan State University, Armenia, Founder Center for Educational Research and Consulting, Armenia, galstyanmarina@gmail.com

Summary

The relevance of this study is due to the 2020 until now, with the uncertainty of the Armenian society, with the characteristic of "no war nor peace" societies since the years of independence, instability, and the ever-changing tension. In this sense, this article aims to analyze the adaptation process in the educational system of children and youth displaced from Artsakh in 2020. The applied approach to the study of this problem is a combination of theoretical methods and empirical research, which allows a complex consideration of the problem of social adaptation of displaced children and youth. The use of theoretical methods made it possible to describe theoretical approaches in sociological, psychological and pedagogical studies of the phenomenon of social adaptation, which is characterized as a person's activity aimed at adapting the individual to the social environment and the conditions of being in that society. The article contains the results of the research conducted among children and young people displaced from Artsakh. The obtained data allow identifying the main adjustment problems for children and young people, drawing conclusions and developing recommendations. The materials of the article are of practical importance for the design and implementation of short-term and long-term educational programs aimed at the adaptation of displaced children and youth. The main conclusion of the research is that the adaptation practices of children and youth in the educational system can be divided into the following groups: adequate and active adaptation, adequate and passive adaptation, inadequate and passive adaptation.

Keywords: *education in Armenia, adaptation in education, displaced children and youth, post-war reality.*

АДАПТАЦИЯ ВЫНУЖДЕННО ПЕРЕСЕЛЕННЫХ/ПЕРЕМЕЩЕННЫХ ДЕТЕЙ И МОЛОДЕЖИ ИЗ АРЦАХА В СИСТЕМЕ ОБРАЗОВАНИЯ АРМЕНИИ

Галстян Марина

Исследователь, соискатель факультета социологии, Ереванский государственный университет, Армения, Основатель Центра по образовательным исследованиям и консультаций, Армения galstyanmarina@gmail.com

Аннотация

Актуальность данного исследования заключается в необходимости изучения последствий, связанных с неопределенностью армянского общества, с характеристиками общества «ни войны, ни мира» со времен принятия независимости, нестабильностью и постоянно существующей напряженностью. В этом контексте целью данной статьи является анализ процесса адаптации детей и молодежи, перемещенных из Арцаха в 2020 г., в системе образования. Прикладной подход к изучению данной проблемы представляет собой сочетание теоретических методов и эмпирических исследований, что позволяет комплексно рассмотреть проблему социальной адаптации переселенных детей и молодежи. Использование теоретических методов позволило описать феномен социальной адаптации в социологических, психолого-педагогических исследованиях, который характеризуется как приспособление личности к социальной среде и условиям пребывания в новом обществе. В статье приведены результаты опроса, проведенного среди детей и молодежи, вынужденных покинуть Арцах. Полученные данные позволяют выявить основные проблемы адаптации детей и молодежи, сделать выводы и разработать рекомендации. Материалы статьи имеют практическое значение для разработки и реализации краткосрочных и долгосрочных образовательных программ, направленных на адаптацию вынужденно переселенных детей и молодежи. Основной вывод исследования заключается в том, что

адаптационные практики детей и молодежи в системе образования можно разделить на следующие группы: адекватная и активная адаптация, адекватная и пассивная адаптация, неадекватная и пассивная адаптация.

Ключевые слова: образование в Армении, адаптация в сфере образования, перемещенные дети и молодежь, послевоенная реальность.

ԱՐՑԱԽԻՑ ՏԵՂԱՀԱՆՎԱԾ ԵՐԵՒԱՆԵՐԻ ԵՎ ԵՐԻՏԱՍԱՐԴՆԵՐԻ ՀԱՐՄԱՐՈՒՄԸ ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ԿՐԹԱԿԱՆ ՀԱՄԱԿԱՐԳՈՒՄ

Գալստյան Մարինա,
*Սոցիոլոգիայի ֆակուլտետի հայցորդ,
Երևանի պետական համալսարան, Հայաստան,
Կրթական հետազոտությունների և խորհրդատվությունների
կենտրոնի հիմնադիր,
galstyanmarina@gmail.com*

Ամփոփում

Համառոտ ներածական: Այս ուսումնասիրության արդիականությունը պայմանավորված է 2020 թ. մինչ այժմ հայ հասարակության անորոշությամբ, անկախության տարիներից ի վեր «ոչ պատերազմ ոչ խաղաղություն» հասարակություններին բնորոշ առանձնահատկություններով, անկայունությամբ, անընդհատ փոփոխվող լարվածության աճով: Այս առումով սույն հոդվածը նպատակ ունի վերլուծելու 2020 թ. Արցախից տեղահանված երեխաների ու երիտասարդների հարմարման գործընթացը կրթական համակարգում: Այս խնդրի ուսումնասիրության կիրառվող մոտեցումը տեսական մեթոդների և էմպիրիկ հետազոտության համադրությունն է, որը թույլ է տալիս համալիր դիտարկել տեղահանված երեխաների և երիտասարդների սոցիալական հարմարման խնդիրը: Տեսական մեթոդների կիրառումը հնարավորություն է տվել նկարագրելու տեսական մոտեցումներ սոցիալական հարմարման երևույթի սոցիոլոգիական, հոգեբանական ու մանկավարժական ուսումնասիրություններում, ինչը բնութագրվում է որպես անձի գործունեություն ուղղված սոցիալական միջավայրին և այդ հասարակությունում գտնվելու պայմաններին անհատի հարմարմանը: Հոդվածը պարունակում է Արցախից տեղահանված երեխաների և երիտասարդների շրջանում իրականացված հետազոտության արդյունքները: Ստացված տվյալները թույլ են տալիս բացահայտել երեխաների և երիտասարդների համար հիմնական հարմարման խնդիրները, եզրակացություններ անել և առաջարկություններ մշակել: Հոդվածի նյութերը գործնական նշանակություն ունեն տեղահանված երեխաների և երիտասարդների հարմարմանն ուղղված կրթական կարճաժամկետ ու երկարաժամկետ ծրագրերի նախագծման և իրականացման համար: Հետազոտության հիմնական եզրակացությունն այն է, որ կրթական համակարգում երեխաների և երիտասարդների հարմարման պրակտիկաները կարելի է բաժանել հետևյալ խմբերի՝ ադեկվատ ու ակտիվ հարմարում, ադեկվատ ու պասիվ հարմարում, ոչ ադեկվատ ու պասիվ հարմարում:

Բանալի բառեր: կրթությունը Հայաստանում, հարմարումը կրթության ոլորտում, տեղահանված երեխաներ և երիտասարդներ, հետպատերազմյան իրականություն:

Հիմնախնդիրը: 2020 թ. սեպտեմբերի 27-ին Արցախի նկատմամբ Ադրբեջանի Հանրապետության կողմից սկսված պատերազմը լրջագույն մարտահրավերների առաջ կանգնեցրեց Արցախի ու Հայաստանի հասարակություններին: 44 օր տևած պատերազմը հանգեցրեց Արցախի բնակչության զգալի մասի տեղահանման: ՀՀ արտաքին գործերի նախարարությունը 2020 թ. հոկտեմբերի վերջին հայտնել էր, որ Արցախից 90.000 մարդ է տեղափոխվել ՀՀ [1, էջ 13]: Տեղահանված բնակչության շրջանում մեծ թիվ են կազմել երեխաներն ու երիտասարդները (մոտ 39%) [1, էջ 13]: Հայաստան տեղափոխվելուց հետո երեխաների դպրոցներում ներգրավման գործընթացը ուղեկցվել է դժվարություններով [1]: Հետևաբար արդիական են Հայաստան տեղափոխված երեխաների ու երիտասարդների կրթական իրավունքի իրացման գործընթացի վերաբերյալ շարու-

նակական ուսումնասիրությունները՝ կրթական համակարգում երեխաների և երիտասարդների հարմարման, կրթական կարիքների բացահայտման, այդ կարիքների հասցեական լուծումների մշակման նպատակով՝ հաշվի առնելով 2023 թ. սեպտեմբերի տեղի ունեցած դեպքերը, երբ Արցախից Հայաստան տեղափոխվել է ավելի քան 100 000 մարդ, որից մեկ երրորդը երեխա:

Հիմնախնդրին առնչվող արդիական հետազոտությունների և հրատարակությունների հակիրճ վերլուծություն:

Հարմարման սոցիոլոգիական տեսությունները հարմարումը դիտարկում են որպես երկկողմանի գործընթաց, որը ենթադրում է, որ մի կողմից սուբյեկտը կրում է շրջակա միջավայրի, սոցիալական ինստիտուտների անմիջական ազդեցությունը, մյուս կողմից կարող է ակտիվորեն ազդել արտաքին միջավայրի վրա՝ փոխակերպելով այն իր կարիքներին համապատասխան [7]: Ըստ շրջակա միջավայրի փոփոխությունների արձագանքելու արագության և ինտենսիվության առանձնացնում են ակտիվ և պասիվ հարմարում: Կտրուկ փոփոխությունների ժամանակ սկզբնական փուլում գերաշռում է պասիվ հարմարումը, սակայն հետագայում մարտահրավերներին դիմագրավելու պահանջը պայմանավորում է ակտիվ հարմարման տարածումը: Տեսության մեջ ադեկվատ հարմարումը հաջող հարմարումն է հավասարակշռություն կամ ներդաշնակություն հարմարվող սուբյեկտի ու միջավայրի միջև: Ադեկվատ հարմարումը ենթադրում է, որ անհատը գիտակցում է միջավայրում տեղի ունեցող փոփոխությունների, մարտահրավերների էությունը և դրանց համապատասխան՝ փոխում իր գիտակցությունն ու վարքը: Սոցիալական հարմարման այս տիպաբանությունը հնարավորություն է տալիս ուսումնասիրելու և չափելու անհատների վարքը ու պրակտիկաները:

Հոդվածում բռնի տեղահանումը դիտարկվում է որպես միջավայրային նշանակալի փոփոխություն, որն ազդում է անհատների վարքի ու պրակտիկաների վրա:

Աշխարհում տեղահանված երեխաների թիվը հասել է նոր առավելագույնի՝ 43,3 միլիոնի: Մեկ այլ տվյալի համաձայն՝ 2023 թ. պատերազմից տուժած և ճգնաժամային շրջաններում ավելի քան 78 միլիոն երեխաներ և երիտասարդներ դուրս են մնում կրթությունից:

Առհասարակ տեղահանված, փախստականի նման կարգավիճակ ունեցող անձանց կրթության վերաբերյալ հետազոտությունները կենտրոնանում են հանրակրթության վրա: Հետաքրքրական է, որ հետազոտությունների մի մասը նշում են, որ փախստական երեխաները ավելի շատ հնարավորություն ունեն ստանալու ֆորմալ կրթություն այն վայրերում, որտեղ բնակվում են կոնֆլիկտից, պատերազմից հետո [6]: Իհարկե, խոսքը այն դեպքերի մասին է, որտեղ երեխաների ու երիտասարդների հանրակրթության ոլորտում ընդգրկվածությունը ցածր է եղել պատերազմական դրությունից կամ կոնֆլիկտից առաջ:

Փախստական ու բռնի տեղահանված երեխաների և երիտասարդների կրթության հարցերի հետազոտությունների մյուս առանձնահատկությունները այն հանգամանքի շեշտադրումն են, որ ենթարկվելով հարկադիր միգրացիայի՝ նրանք բախվում են կրկնակի մարտահրավերների՝ վերսկսելու ընդհատված կրթությունը և դա անելու նոր մշակություն ու վայրում:

Միջազգային իրավունքում գոյություն ունի «ապաստան հայցող», «փախստական», «փախստականի նման կարգավիճակ», «հարկադիր կամ բռնի վերաբնակեցված/տեղահանված», «ներքին տեղահանված անձ» հասկացությունները [3]: Մասնագիտական վերլուծությունները առաջարկում են 2020 թ. սեպտեմբերի 27-ին Հայաստան տեղափոխված անձանց դեպքում կիրառել «հարկադիր վերաբնակեցված/տեղահանված»

հասկացությունը: Հռոլվածում «տեղահանված» հասկացությունը կիրառվում է այդ իմաստով:

Արցախից Հայաստան տեղահանումը, իհարկե, չի ենթադրում առնչվել մշակութային խորքային տարբերությունների հետ՝ ազգային, լեզվական, կրոնական, սակայն մարտահրավերների առաջ է կանգնեցնում հատկապես երեխաներին ու երիտասարդներին, որոնք գտնվում են հոգեբանորեն լարված, խուճապային վիճակում [2]:

2020 թ. և դրանից հետո Արցախից Հայաստան տեղահանված երեխաների և երիտասարդների վերաբերյալ հետազոտություններն ու գնահատումները ցույց են տալիս, որ Արցախից տեղահանված երեխաներն ու երիտասարդները առնչվել են հարմարման և ինտեգրման հետևյալ մարտահրավերների հետ՝

- Հայաստան տեղափոխվելու սկզբնական շրջանում երեխաներն ու երիտասարդները բնակության և կրթական հաստատության միջավայրին դժվարությամբ են հարմարվել,

- երեխաներն ու երիտասարդները հոգեբանական լարված և խուճապային վիճակում են եղել, ինչը խոչընդոտել է նրանց լիարժեք կրթական ներառմանը [4],

- բնակության վայրի հաճախակի տեղափոխությունների պատճառով երեխաներն ու երիտասարդները հաճախակի են փոխել դպրոցը և (կամ) դպրոց չեն հաճախել,

- սոցիալական ապահով միջավայրը նշանակալի ազդեցություն է ունեցել կրթության ոլորտում աղեկվատ և ակտիվ հարմարման վրա, օրինակ՝ դասապատրաստման հնարավորությունների բացակայությունը տանը, տեխնիկական սարքավորումների պակասը կամ բացը,

- կրթության առանձնահատուկ պայմանների կարիք ունեցող երեխաները «հայտնվել են կրթական գործընթացից դուրս մնալու ռիսկի գոտում»,

- տեղահանված երեխաների հանդեպ գերհոգատար վերաբերմունքը հաճախ ընկալվել է խտրական, անհավասար վերաբերմունք, երբեմն անձնական տարածքի, անձնական տեղեկատվության տարածման ռիսկերով,

- կրթության բովանդակության որոշ տարբերություններ աղեկվատ հարմարման համար խոչընդոտ են հանդիսացել՝ առարկաներ, դասագրքեր,

- դասարաններում երեխաների թվի հետ, ևս խոչընդոտել է ակտիվ հարմարումը [1]:

Հետազոտության նպատակը: Հետազոտության նպատակն է պարզել, թե որոնք են կրթական համակարգում Արցախից տեղահանված երեխաների և երիտասարդների հարմարման առանձնահատկությունները, որքանով են նրանք ընդգրծված ֆորմալ ու ոչ ֆորմալ, այդ թվում՝ արտադպրոցական կրթությունում:

Հետազոտության մեթոդաբանություն և ընտրանք: Հետազոտական նպատակներին և խնդիրներին ուղղված իրականացվել են դեմ առ դեմ ձևայնացված հարցազրույցներ երեխաների, երիտասարդների և նրանց ծնողների հետ: Հարցմանը մասնակցել են 446 երեխա ու երիտասարդ, 446 ծնող: Հետազոտությունն իրականացվել է Արարատ, Վայոց ձոր, Կոտայք մարզերում և Երևան քաղաքում, որտեղ բնակվում են առավել մեծ թվով Արցախից տեղահանված ընտանիքներ: Հետազոտությունն իրականացվել է 2022 թ. մարտ-մայիս ամիսներին:

Հարցազրույցներն իրականացվել են 12 և բարձր տարիքի երեխաների հետ, իսկ ավելի ցածր տարիքի երեխաների դեպքում՝ միայն նրանց ծնողի կամ խնամակալի:

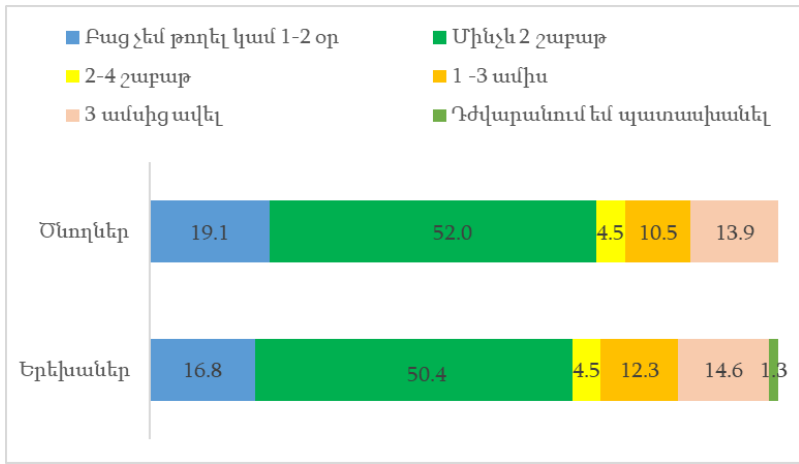
Հետազոտության նորույթը: Հռոլվածը ներկայացնում է Արցախից տեղահանված երեխաների և երիտասարդների հարմարման պրակտիկաների վերաբերյալ հետազոտական տվյալներ, որոնք ստացվել են ինչպես երեխաներից ու երիտասարդներից, այնպես էլ ծնողներից տեղահանումից 2 տարի անց:

Հետազոտության գործնական նշանակությունը: Հետազոտությունը կարող է նպաստել Արցախից տեղահանված երեխաների և երիտասարդների աղեկվատ ու ակտիվ հարմարման համար գործնական քայլերի նախագծմանը և իրականացմանը՝ հիմնված հետազոտական տվյալների վրա: 2023 թ. սեպտեմբերին Արցախի բնակչության զանգվածային տեղահանումը ենթադրում է նախկին փորձի խորքային ուսումնասիրություն և քաղված դասերի վեր հանում: Արցախում եղել է 108 դպրոց, որտեղ սովորել է 21000 աշակերտ, գործել է 8 նախնական միջին մասնագիտական ու 4 բարձրագույն ուսումնական հաստատություն: Հետևաբար այս հաստատություններում ներգրավված երեխաների ու երիտասարդների Հայաստանում կրթության կազմակերպման գործընթացում կարիք կա հաշվի առնելու 2020 թ. փորձառությունն ու բարելավելու այն:

Հիմնական նյութի շարադրանքը: Հետազոտությանը մասնակցած ծնողների ու երեխաների 98 %-ը նշել է, որ իրենց երեխաները հաճախում են դպրոց: Ընդ որում՝ խոսքը բոլոր դպրոցահասակ երեխաների մասին է: Այսինքն՝ երեխաներն ու ծնողները աղեկվատ են արձագանքել բնակչության վայրի փոփոխություններին և կարողացել են ապահովել երեխաների և երիտասարդների ներգրավումը դպրոցում: Որպես դպրոց ընդհանրապես չհաճախելու հիմնական պատճառ (N=8/N=10) թե՛ ծնողները և թե՛ երեխաները նշել են առողջական երկարատև խնդիրները, աշխատանքի առկայությունը, ուսումը քոլեջում շարունակելը:

Թե՛ ծնողների և թե՛ երեխաների կեսը նշել են, որ հիմնականում մինչև 2 շաբաթ են բացակայել դասերից: Հատկանշական է նաև, որ երեխաների 17 %-ն ու ծնողների 19 %-ը նշել են, որ ընդհանրապես բաց չեն թողել դասերը, կամ մեկ երկու օր է պահանջվել՝ Հայաստանում դպրոց հաճախելու համար (

Գծապատկեր 1): Այսինքն՝ սկզբնական փուլում և՛ երեխաների, և՛ ծնողների կողմից կիրառվել է պասիվ հարմարման պրակտիկան:

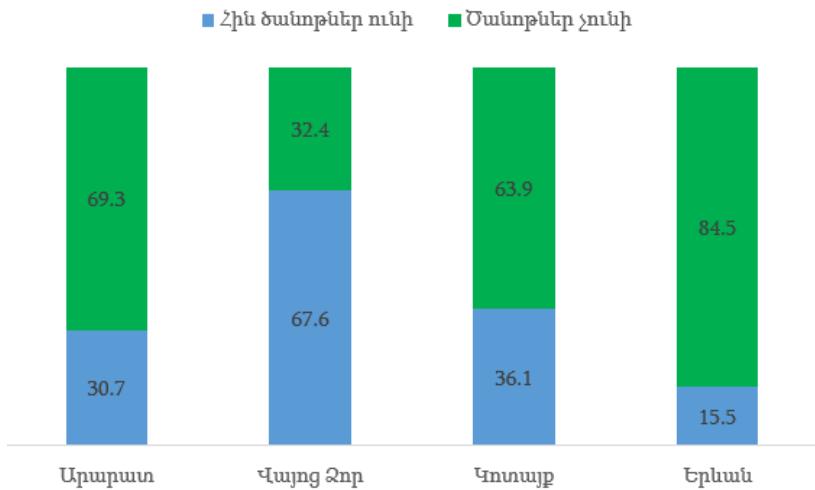

Գծապատկեր 1 - Հայաստան տեղափոխվելուց հետո որքա՞ն ժամանակ ես/են երեխաները բաց թողել դասերդ/ը, երեխաներ և ծնողներ (%)

Դասերից երեխաների բացակայության վերաբերյալ ծնողների և երեխաների պատասխանները գրեթե նույնական են: Այսպես՝ երեխաների 59%-ը և ծնողների 57%-ը նշել են, որ դասերից գրեթե չեն բացակայում, իսկ համապատասխանաբար երեխաների և ծնողների 38 % ու 39 %-ը նշել են, որ ամիսը 1-2 անգամ են բացակայում դասերից: Որ-

պես բացակայության հիմնական պատճառ ծնողներն ու երեխաները (96-97 %) նշում են առողջական խնդիրները:

Հետազոտությանը մասնակցած երեխաների և երիտասարդների 98%-ն ու ծնողների 94%-ը նշել են, որ նոր դպրոցում արդեն ունեն նոր ընկերներ: Ընդ որում՝ երեխաների ինտեգրման հարցում կարևոր, բայց ոչ միակ դերակատարումն է ունեցել դպրոցում հին ծանոթների ու ընկերների առկայությունը: Ծնողների 49 %-ը նշել է, որ իրենց երեխան կամ երեխաները հին ծանոթներ ունի/են Արցախից, իսկ երեխաների ընդամենը 37 %-ն է այդպես նշել: Այս տարբերությունը կարող է պայմանավորված լինել նրանով, որ ծնողների սոցիալական կապիտալը ավելի մեծ է, և որոշ մասը կարող է վերագրվել նաև երեխայի կամ երեխաների ծանոթներին: Երեխաների՝ Արցախից տեղափոխված ծանոթների շրջանակը տարբեր է ըստ մարզերի: Այս իմաստով կարող ենք փաստել, որ ծնողներն ու երեխաները ժամանակի ընթացքում սկսել են ավելի ակտիվ լինել՝ մեծացնելով իրենց սոցիալական կապիտալը:

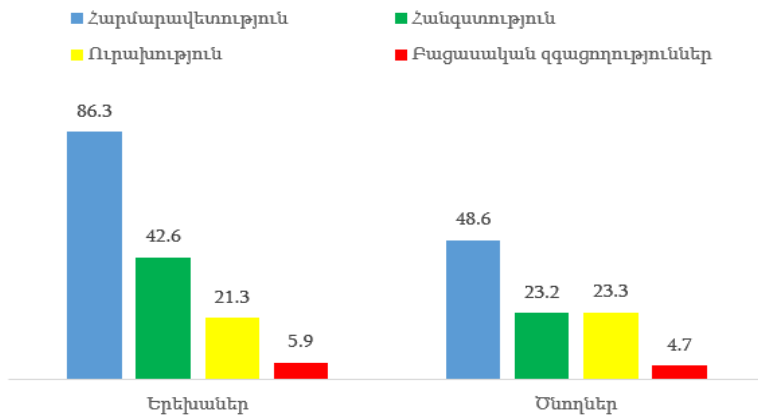
Գծապատկեր 2. Այս դպրոցում ունե՞ս/ երեխան ունի՞ հին ծանոթներ Արցախից, ըստ մարզերի, երեխաներ (%)

Ներկայումս Վայոց ձորում բնակվող տեղահանված երեխաների 68 %-ը նշել է, որ հին ծանոթներ ունի Արցախից, մինչդեռ Երևանում բնակվող երեխաների 16 %-ն է այդպես նշել: Սա կարող է կապված լինել այն փաստի հետ, որ Վայոց ձորում Արցախից տեղահանված ընտանիքներն ավելի մոտ են իրար բնակվում, քան Երևանում և այլ մարզերում: Միևնույն ժամանակ դպրոցների թիվն ու համապատասխանաբար ընտրության հնարավորությունը Երևանում և հարակից մարզերում շատ ավելի մեծ է, քան Վայոց ձորում:

Հիմնական զբաղմունքն ընկերների հետ, ըստ երեխաների, զբոսանքն է միասին (48 %), երկրորդ տեղում՝ միասին տնային աշխատանքներ կատարելը (23 %): Ծնողների 97 %-ը նշել է, որ իրենց երեխաները ցանկանում են և սիրով են ամեն օր դպրոց գնում: Այս մասին են վկայում նաև երեխաների ինքնազգացողությանը վերաբերող թե՛ ծնողների և թե՛ երեխաների պատասխանները:

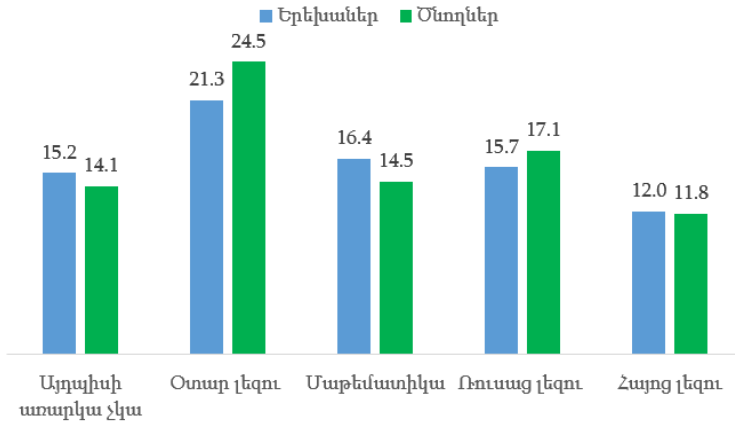
Երեխաների ընդամենը 5.9 %-ն է նշել, որ բացասական զգացողություններ է ունենում դպրոցում, իսկ ծնողների՝ ընդամենը 4.7 %-ը: Բացասական զգացողությունների թվին են պատկանում անորոշությունը, անհարմարավետությունը և շատ քիչ չափով

տագնապն ու օտարվածությունը: Նման զգացողությունները կարող են պայմանավորված լինել Արցախից տեղահանված երեխաների և իրենց դասընկերների միջև կոնֆլիկտներով, որոնց մասին են վկայում նաև ավելի վաղ իրականացված հետազոտությունները [1]: Երեխաների հոգեբանական լարված, օտարված վիճակին աղեկվատ արձագանք չի տրվել այս իմաստով, քանի տեղափոխումից երկու տարի անց դեռևս կան երեխաներ ու երիտասարդներ, որ լիարժեք չեն ինտերգրվել դպրոցական միջավայրին, օտարված են իրենց զգում: Հետաքրքիր է նաև, որ երեխաների կողմից նշված ինքնազգացողությունների տեսակների մեջ հարմարավետության զգացողությունը գրեթե երկու անգամ ավելի շատ է նշվել (86.3 %), քան ծնողների մոտ (48.6 %): Սա կարող է կապված լինել հարմարավետության տարբեր ընկալումների հետ ծնողների և երեխաների մոտ: Եթե ծնողների համար հարմարավետությունը ենթադրում է ծանոթ և հարազատ միջավայր ու կայունություն, ապա երեխաների համար նախնառաջ համեմատական անվտանգությունն ու խաղաղությունն են:

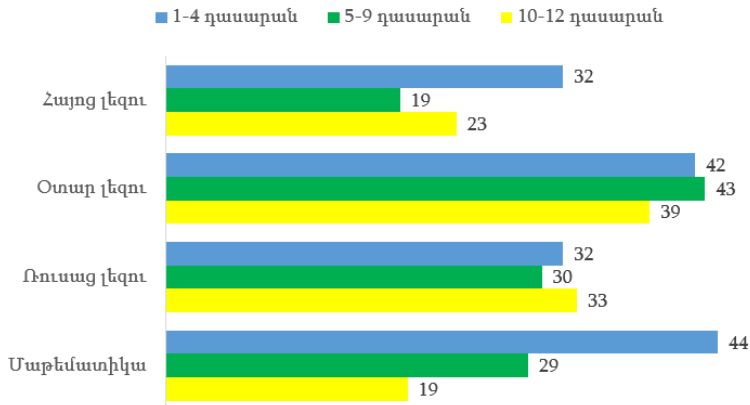
Գծապատկեր 3. Ինչպե՞ս կրնաթագրես այս դպրոցում քո/Ձեր երեխայի ինքնազգացողությունները հիմնականում, մի քանի պատասխան, երեխաներ, ծնողներ (%)

Երեխաների 76 %-ը նշել է, որ հեշտությամբ է կատարում տնային աշխատանքները, և միայն 22%-ն է նշել, որ դժվարությամբ է կատարում, և 2 %-ը՝ դժվարացել է պատասխանել հարցին: Երեխաների 69 %-ը նշել է, որ տնային աշխատանքները կատարելիս իրենց օգնում են ծնողները, տատիկը կամ պապիկը, և միայն 27 %-ն է նշել, որ իրենց ոչ մեկ չի օգնում: Սակայն հետաքրքրական է նշել, որ երեխաների ընդամենը 24 %-ն ու ծնողների 22%-ն են նշել, որ տնային աշխատանքները կատարելիս օգնության անհրաժեշտություն չկա: Մինչդեռ երեխաների 44 %-ը օգնության կարիք ունի տնային աշխատանքները կատարելիս: Տնային աշխատանքները կատարելիս օգնության ավելի շատ կարիք ունեն 1-4-րդ դասարանների աշակերտները (58 %), իսկ ամենաքիչ կարիքը՝ 10-12-րդ դասարանների աշակերտները (29 %):

Գծապատկեր 4. Որո՞նք են այն առարկաները, որոնցից օգնության կարիք ունեք/ ունեն երեխաները, երեխաներ, ծնողներ, մի քանի պատասխան (%)

1-4-րդ դասարանների աշակերտներն ավելի շատ օգնության կարիք ունեն «Մաթեմատիկա» առարկայից, իսկ բարձր դասարաններում՝ օտար լեզուներից:

Գծապատկեր 5. Որո՞նք են այն առարկաները, որոնցից օգնության կարիք ունեք, ըստ դասարանների, երեխաներ, մի քանի պատասխան (%)

Հաշվի առնելով այն փաստը, որ 2020-2023 թթ. Արցախում տեղի ունեցած դեպքերը, շրջափակումը ևս խոչընդոտել են կրթության բնականոն ընթացքը, 2023 թ. տեղահանված երեխաներն ու երիտասարդները էականորեն բաց են թողել իրենց ուսուցումը, հետևաբար լրացուցիչ կրթության, դասապատրաստման ավելի շատ կարիք կունենան:

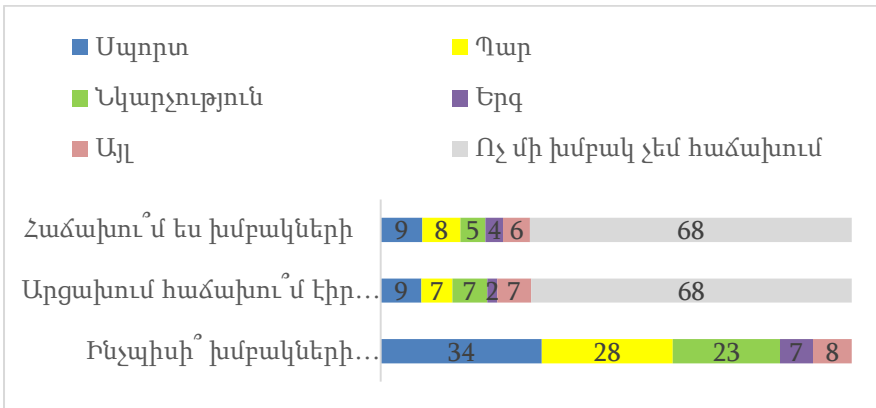
Հետազոտությանը մասնակցած երեխաների 73 %-ը դեռևս չի կողմնորոշվել, թե ինչ մասնագիտություն է ընտրելու, մինչդեռ տարբեր տարիներին, Հայաստանում անցկացված հետազոտությունների համաձայն, երեխաների համեմատաբար ավելի քիչ տոկոսն է, որ չի կողմնորոշվում մասնագիտության հարցում: Ակնհայտ է, որ այս հարցում Արցախից տեղահանված երեխաների վրա մեծ ազդեցություն են ունեցել ընդհանուր իրավիճակը, անկայունությունն ու անորոշությունը՝ ապագայի հետ կապված: Ընդ որում՝ աղջիկները փոքր-ինչ ավելի կողմնորոշված են մասնագիտության հարցում, քան տղաները: Միևնույն ժամանակ, եթե աղջիկները նախընտրում են բժիշկի և տնտե-

սագետի մասնագիտությունը, ապա տղաներն ամենաշատը նշել են զինվորականի մասնագիտությունը:

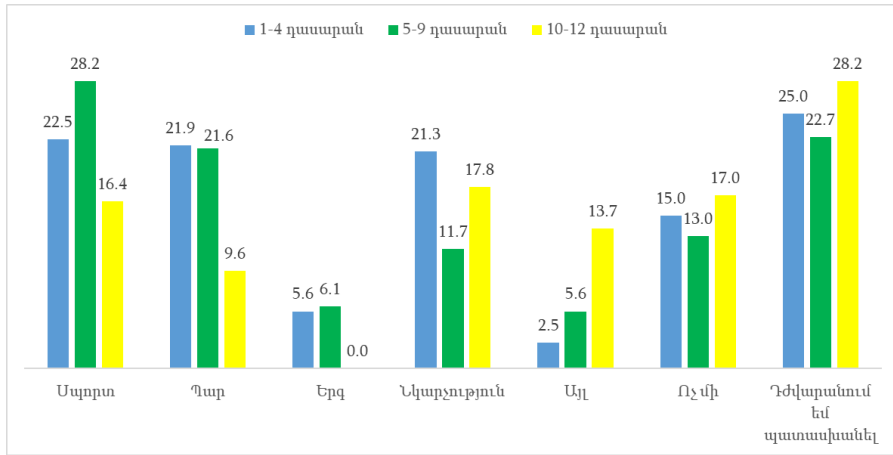
Հետաքրքիր է դիտարկել, թե բացի հիմնական կրթությունից՝ ինչ նախընտրություններ ունեն երեխաները, ինչ խմբակների և դասընթացների են նախընտրում մասնակցել: Այս հարցում ծնողների և երեխաների պատասխանները գրեթե նույնական են: Հատկանշական է նաև, որ թե՛ Արցախում և թե՛ Հայաստանում երեխաները հաճախել են գրեթե նույն խմբակներ, այլ կերպ ասած՝ երեխաներն ու երիտասարդները կարողացել են գտնել համանման խմբակներ և այցելել: Միևնույն ժամանակ երեխաների մեծամասնությունը (68 %) ո՛չ նախկինում և ո՛չ ներկայումս որևէ խմբակ չի այցելել:

Որպես խմբակ չայցելելու հիմնական պատճառներ ծնողները նշում են երեխաների մոտ ցանկության բացակայությունը (53 %) և ըստ նախընտրության խմբակների սակավությունը (41.5): Երեխաների մոտ նույնպես ցանկության բացակայությունն առաջին տեղում է, սակայն երկրորդ տեղում ֆինանսական պատճառներն են: Ֆինանսական գործոնի կարևորության մասին է խոսում նաև ծնողների զբաղվածությունը: Այսպես առկա է որոշակի կապ ծնողի զբաղվածության ու դպրոցահասակ երեխայի՝ որևէ խմբակ հաճախելու մեջ: Մասնավորապես, եթե պետական հատվածում աշխատող ծնողների երեխաների 34 %-ը հաճախում է որևէ խմբակ, մասնավոր հատվածում աշխատողների 43 %-ը, ապա գործազուրկ ծնողների դեպքում, երեխաների 71 %-ը որևէ խմբակ չի հաճախում: Այստեղ ևս տեսնում ենք, որ երեխաների և երիտասարդների կողմից կիրառվել է ակտիվ հարմարումը, քանի որ նոր միջավայրում ևս նրանք հաճախել են խմբակներ, ինչպես Արցախում:

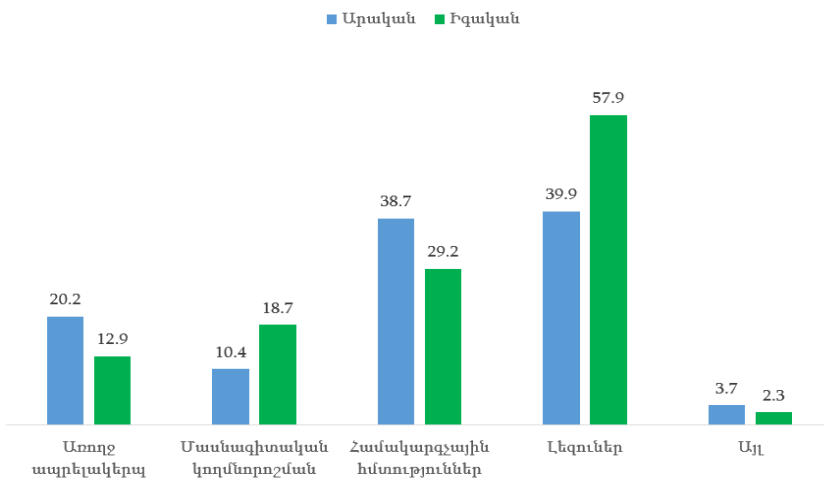
Գծապատկեր 6. Խմբակների հաճախումը և նախընտրությունը Արցախում, Հայաստանում ու ապագայում, երեխաներ (%)

Արտադպրոցական դասընթացներն ու ակտիվությունը՝ հատկապես թվային գրագիտությանն ուղղված, կարող են նպաստել երեխաների և երիտասարդների կրթական արդյունքների բարելավմանը[5, էջ 20], հետևաբար կարևոր է հասկանալ, թե ինչպիսի նախընտրություններ ունեն երեխաները և երիտասարդները: 5-9-րդ դասարանցիների համար առավել նախընտրելի է սպորտը, իսկ 1-4-րդ դասարանցիների համար սպորտին գրեթե հավասար նկարչությունն է: Հետաքրքրական է, որ 10-12-րդ դասարանի աշակերտները դժվարացել են պատասխանել այս հարցին, իսկ մի մասի համար նախընտրելի են նկարչությունը, սպորտը և պարը:

Գծապատկեր 7. Ինչպիսի՞ խմբակների կցանկանայիր հաճախել այժմ Հայաստանում, ըստ դասարանների, երեխաներ (%)

Երեխաների 72 %-ը նշել է, որ, դպրոցից և խմբակներից բացի, կցանկանար մասնակցել դասընթացների: Աղջիկներն ավելի շատ են նախընտրում օտար լեզուների, իսկ տղաները՝ համակարգչային հմտությունների դասընթացները:

Գծապատկեր 2. Ինչպիսի՞ դասընթացների կցանկանաս մասնակցել, ըստ սեռի, երեխաներ (%)

Իրենց նախընտրած դասընթացների մասին խոսելիս երեխաների ընդամենը 15.3 %-ն է նշել, որ երբևէ նման դասընթացի մասնակցել է: Եվ դասընթացին մասնակցելու ընթացքում նրանց ամենաշատը դուր է եկել դասընթացի վարման ձևը, որը տարբերվում էր դպրոցականից:

Չնայած առկա խնդիրներին ծնողների գերակշռող մեծամասնությունը իրենց առաջիկա պլանն են համարում շարունակել բնականոն ապրելը այն համայնքում (85 %), որտեղ ներկայումս գտնվում են, և միայն 12 %-ն է նշել, որ պլանավորում են մեկնել այլ համայնք:

Եզրակացություններ

• Արցախից տեղահանված ընտանիքներն ու երեխաները սկզբնական շրջանում անորոշության մեջ են գտնվել՝ պայմանավորված կենսական նշանակության առաջնային կարիքների բավարարման անհրաժեշտությամբ՝ բնակարանային ապահովում, ֆինանսական կայունություն, սնունդ, հիարկե, հոգեբանական ծանր վիճակ, ինչը անդրադարձել է երեխաների կրթական կարիքներին լիարժեք բավարարման վրա: Ընդ որում՝ ընտանիքի բնակության վայրի փոփոխությունը հաճախ հանգեցրել է երեխաների դպրոցից բացակայության և դպրոց չհաճախելուն:

• Երեխաներն ու երիտասարդները դասապատրաստման հարցում աջակցության կարիք ունեն, ինչը պայմանավորված է նախ կրթական ծրագրերի փոփոխությամբ, նաև ծնողների զբաղվածությամբ, այս կարիքը ավելի սուր կզգացվի 2023 թ. տեղահանված երեխաների և երիտասարդների դեպքում, քանի որ նախորդ տարիներին Արցախում խաթարված էր կրթական բնականոն գործընթացը:

• Թե՛ Արցախում և թե՛ Հայաստանում երեխաները հաճախել են գրեթե նույն խմբակները, այլ կերպ ասած՝ երեխաները կարողացել են գտնել համանման խմբակներ ու այցելել՝ ակտիվ հարմարվելով միջավայրային փոփոխություններին: Մինևույն ժամանակ երեխաների գերակշռող մեծամասնությունը ո՛չ նախկինում և ո՛չ ներկայում որևէ խմբակ չի այցելել՝ պայմանավորված սոցիալ-տնտեսական վիճակով: 5-9-րդ դասարանցիների համար առավել նախընտրելի է սպորտը, իսկ 1-4-րդ դասարանցիների համար սպորտին գրեթե հավասար նկարչությունն է, ավելի մեծ տարիքի երիտասարդները ևս նախընտրում են նկարչությունը, սակայն մի մասը դժվարացել է պատասխանել հարցին:

• Երեխաների և երիտասարդների մեծ մասը, դպրոցից և խմբակներից բացի, ցանկանում է մասնակցել արտադպրոցական դասընթացների: Աղջկներն ավելի շատ նախընտրում են օտար լեզուների, տղաները՝ համակարգչային հմտությունների դասընթացներ:

• Չնայած առկա խնդիրներին ծնողների գերակշռող մեծամասնությունը իրենց առաջիկա պլանն են համարում շարունակել բնականոն ապրելը տվյալ համայնքում: Սակայն մի մասը պլանավորում է փոխել համայնքը, ինչը երեխաներին ու երիտասարդներին նոր ուսումնական հաստատությունում ինտեգրվելու մարտահրավերի առաջ է կանգնեցնելու:

• Ըստ հետազոտության արդյունքների՝ կարող ենք նշել, որ Արցախից Հայաստան տեղափոխումը՝ որպես միջավայրային նշանակալի փոփոխություն, հանգեցրել է հետևյալ տիպի արձագանքների՝ պասիվ և աղեկվատ հարմարման, պասիվ և ոչ աղեկվատ հարմարման, ակտիվ և աղեկվատ հարմարման: Երեխաներն ու երիտասարդները սկզբնական շրջանում պասիվ են եղել, նույնիսկ չեն հաճախել դպրոց, իսկ հետագայում (հիմնական մասը 2 շաբաթ հետո) հաճախել է դպրոց: Երեխաների և երիտասարդների հոգեբանական լարված, օտարված վիճակը չի ստացել աղեկվատ արձագանք. նույնիսկ երկու տարի անց կան դպրոցից օտարված երեխաներ: Երեխաներն ու երիտասարդները հիմնականում հաճախում են նույն խմբակները, ինչ Արցախում են հաճախել:

Օգտագործված գրականության ցանկ

1. 2020 թ. պատերազմական գործողությունների հետևանքով Հայաստան տեղափոխված երեխաների կրթության և պաշտպանվածության կարիքների գնահատման զեկույց, Հանրային քաղաքականության ինստիտուտ, հուլիս, 2021, <https://erit.am/documents/pdf/803d3beb96e1fb33f-9b177270d7a2d65.pdf>:

2. Մարկոսյան Ա., Մաթևոսյան Էլյանորա, Պատերազմի տնտեսական հետևանքները և դրանց չեզոքացման հիմնական միջոցառումների բովանդակությունը // «Գիտական Արցախ», 2021, №4 (11). URL: <https://cyberleninka.ru/article/n/economic-consequences-of-war-and-content-of-the-main-measures-for-their-neutralization> (дата обращения: 29.09.2023):

3. Մխիթարյան Է., «Ապաստան հայցողներ», «ներքին տեղահանված անձինք», «հարկադիր վերաբնակված/տեղահանված անձինք» եզրույթները, կարգավիճակները. դրանց իմպլեմենտացիայի անհրաժեշտությունն Արցախի իրավական դաշտում // «Գիտական Արցախ», 2021. №2 (9), URL: <https://cyberleninka.ru/article/n/the-terms-and-status-asylum-seekers-internally-dispaced-persons-forced-resettlementdisplaced-persons-their-implementation-in-the-ligal-sphere-of-artsakh> (21.09.2023):

4. Տիգրանյան Գ., «Տարհանված/տեղահանված երեխաների կրթության իրավունքի իրացումը ՀՀ-ում (Իրավական շրջանակների և կրթական գործընթացում հոգեւոցիալական աջակցության անկախության վերլուծություն)», https://hkdepo.am/up/docs/DATA_Research_Right_to_Education_of_Displaced_Children_Tigranyan.pdf:

5. Mourgela, V., & Pacurar, E. (2017). Children, Extracurricular Activities, and Digital Media: The Process of Displacement and School Performance. *Journal of Educational Computing Research*, 56(2), 202–225. doi:10.1177/0735633117707792

6. Sommers M., *Education Amidst Conflict: The Youth Challenge*, 2009, *Praxis: The Fletcher Journal of Human Security* Vol. 24: 29-39

7. Корел Л.В., *Социология адаптации: вопросы теории, методологии и методики*, Новосибирск, 2005. – 424 с.

Получено: 03.10.2023

Received: 03.10.2023

Рассмотрено: 01.11.2023

Reviewed: 01.11.2023

Принято: 28.11.2023

Accepted: 28.11.2023

Journal "Education in the 21st Century", Vol1-10/2/, 2023

This work is licensed under a Creative Commons Attribution-Non Comercial 4.0 International License

373.62 <https://orcid.org/0009-0001-2476-975X>

DOI: 10.46991/ai.2023.2.27

STEM (SCIENCE, TECHNOLOGY, ENGINEERING, MATHEMATICS) EDUCATION FROM SCHOOL TO HIGHER EDUCATIONAL INSTITUTION: MECHANISMS TO IMPROVE QUALITY

Khachatryan Aram

*PhD, Director of STEM school
Yerevan State University, Armenia,
aram-khachatryan@ysu.am*

Summary

The aim of the present research is to define the goals and targets, stages and specifics of implementation of STEM education in Armenian reality. The objective of the study is to reveal and to try to find solutions to the problems and restrictions, which arise within the system of STEM school and higher educational institutions.

General scientific (logical) and specific (comparative and statistical) methods were used to carry out a comprehensive analysis.

STEM education is an initiative to instruct competitive specialists in the era of technologies, and it will greatly contribute to professional education at university.

STEM schooling can foster competitiveness to provide opportunities for learners to specialize in high technologies, and to become highly qualified IT specialists through realization of innovative ideas and developing high-tech products. Cooperation in science and innovative ideas provide effective solutions not only in educating and training specialists, but also in agriculture, ecology, sustainable energy, urban infrastructure, etc. STEM education opens perspectives for learners to easily find a job.